

РОЗДІЛ 5.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ЛЮДИНИ НА ПОВАГУ ДО ГІДНОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Барташук Л.П.
юрист

Досліджено передумови і момент виникнення ідеї про забезпечення під час судочинства права людини на повагу до гідності у різні історичні періоди розвитку української держави, а також проаналізовано процес еволюції змістовного наповнення даного процесуального інституту.

Ключові слова: честь, гідність, права людини, розвиток.

Исследованы предпосылки и момент возникновения идеи об обеспечении во время судопроизводства права человека на уважение его достоинства в разные исторические периоды развития украинского государства, а также проанализирован процесс эволюции содержательного наполнения данного процессуального института.

Ключевые слова: честь, достоинство, права человека, развитие.

This article analyzes the background and the time when the idea of ensuring the right to respect for human dignity in different historical periods of development of the Ukrainian state, and to analyze the evolution of content of this Procedure Institute.

Keywords: honor, dignity, human rights and development.

Зміст будь-яких правовідносин, у тому числі й тих, які виникають під час реалізації положень про повагу до гідності людини, а також її прав та свобод, завжди залежав від стану розвитку суспільства на тому чи іншому етапі свого історичного шляху.

Дослідження в історичному аспекті інституту поваги до гідності, а також окремих його норм, які забезпечують дотримання прав особи під час кримінального судочинства, дозволить оцінити сучасний зміст цих правовідносин, виділити основні напрямки та тенденції розвитку даного інституту, виявити найбільш суттєві його закономірності, намітити шляхи та засоби його вдосконалення, а також спрогнозувати подальший розвиток.

Питання, які стосувалися інституту поваги до особистості у кримінальному судочинстві, охорони гідності людини під час кримінально-процесуального провадження та забезпечення гарантій прав учасників процесу в цілому, у різні часи розглядалися в роботах С.А. Альперта, Т.В. Варфоломеевої, Ю.М. Грошевого, Л.Д. Кокорева, О.П. Кучинської, О.М. Ларіна, Л.Н. Лобойка, В.Т. Маляренка, П.П. Михайленка, М.М. Михеєнка, В.Т. Нора, І.Л. Петрухіна, В.М. Савицького, М.С. Строговича, М.О. Чельцова, В.П. Шибіки, а також працях вчених-юристів дореволюційних часів – А.Ф.Коні, І.Я.Фойницького та інших. Питання розвитку законодавства у галузі поваги до прав та свобод людини під час кримінального судочинства ставали пред-

метом обговорення чисельних круглих столів, науково-практичних конференцій та дискусій на сторінках спеціальних юридичних видань. Однак проблема забезпечення права людини на повагу до гідності у кримінальному судочинстві залишається далеко не вичерпаною, що й обумовило вибір автором даної теми дослідження.

Метою дослідження є аналіз нормативно-правових актів різних історичних періодів та вивчення історичних детермінант виникнення й розвитку інституту забезпечення права людини на повагу до гідності у кримінальному судочинстві.

Починаючи наш історичний аналіз, зазначимо, що перші уявлення про гідність виникли набагато раніше за державу та право – за епохи ранньої та зрілої первісності як результат формування моральних устоїв родової спільноти [1]. Ці уявлення найтіснішим чином пов'язувалися із категоріями належної поведінки (прийнятими у конкретній спільноті), а також сорому та совісті. У змісті гідності на даному етапі головну роль відігравало почуття єдності та солідарності із родом. Образом конкретної людини асоціювалася із образом усього племені або роду. Як нам уявляється, подальший розвиток категорії “гідність”, що призвів до її індивідуалізації, пов'язаний із неолітичною революцією, соціальною диференціацією та утворенням держави.

За часів рабоволодіння особистістю могла визнаватися тільки вільна людина як член відповідної дер-

рави. Саме тому під гідністю та честю у ті часи розуміли лише гідність та честь громадянина. Так, у Стародавньому Римі поняття честі означало громадянське обовноправ'я: особа не могла мати честі, якщо не була римським громадянином [2, с. 64]. Подібні до староримських правила діяли в Афінах в епоху розвитку фінської демократії.

Характерною рисою майже всіх Стародавніх держав був рабовласницький лад. Тому не можна не згадати про правове становище рабів у світлі дослідженого нами питання. Раби у кримінальному процесі не були свідками в юридичному значенні цього слова. Формація, якою раб міг володіти, одержували від свого шляхом катування, а згоду на це отримували у власника раба шляхом забезпечення йому матеріальної компенсації, оскільки катування могло нанести власнику раба господарську шкоду у разі смерті чи каліцтва раба. Отже, взагалі, раб розглядався не як суб'єкт права, як об'єкт, як річ, *instrumentum vocale* – “знаряддя, що ворить” [3, с. 600].

Таким чином, доходимо висновку, що законодавство країн Стародавнього світу у більшості випадків не надавало окремих категоріям своїх громадян можливість захисту їх гідності правовими засобами, а при цьому жодним чином не рахувалося із гідністю суб'єктів судочинства.

Із настанням кризи рабовласницьких відносин в історії розвитку людства настав новий етап – зароджується новий державний устрій – феодальний та новий тип залежних людей, які закріплювалися за землею, але вже не були повною власністю хазяїна – майбутніх шлосних.

За часів феодалізму, основу якого склали феодальна власність на землю та натуральне господарство, правовий статус особи визначався станом належності до нього. Представники кожного стану мали свої специфічні уявлення про честь та засоби її захисту, але найбільш скравим воно було у лицарів, для яких честь ототожнювалася із суб'єктивним уявленням про власну гідність. І взагалі, слід зазначити, що епоха феодалізму завжди абсолютизує особисту гідність, таким чином привалячи на другий план її зв'язок із загальною цінністю людини.

Найголовнішою пам'яткою права Київської Русі є “Руська Правда”, історія якої є доволі складною, а питання про її походження, а також час складання її найдавнішої частини ще повністю не досліджене. При розгляді справи за нормами “Руської Правди” досить широко застосовувались випробування розпеченим залізом та інші види катувань. Свідки поділялися на людей вільних та залежних. У разі, коли показання давали свідки, які не були вільними людьми, до них застосовувалося випробування розпеченим залізом. Фізичні випробування застосовувались не тільки до свідків, а й до інших осіб, зокрема до позивача.

Повноцінними свідками могли бути лише вільні громадяни, й лише по нестатку та в малому позові могло послатися на боярського тіуна, але ні на кого вишнього [4, с. 203]. Отже, холопи були найбільш безправ-

ними суб'єктами права, а їх особистість взагалі не захищалася правовими засобами. У судовому процесі холоп не міг виступати у якості сторони, а вільна людина, посилаючись на його показання, завжди мала зробити обмовку, що посилається на слова холопа.

Закон у ті часи виявляв посилену увагу до честі людей, які постійно мали при собі наготові меч. Такий привілей мав лише військовий клас. Так, ст.ст.23-28 “Руської Правди” свідчать про те, що деякі категорії наших пращурів дуже берегли і захищали свою честь та гідність (навіть оголення меча без його застосування вважалося тяжкою образою і каралося штрафом). У той же час, гідність, тобто найвище благо, яке оберігається державою, для звичайної руської людини у XVII столітті не мало жодної цінності, оскільки вільна людина була вправі віддати свою свободу на певний час або назавжди іншим особам без права припинити цю залежність на власний розсуд.

“Руська Правда” мала дуже важливе суспільне значення як перший кодифікований юридичний акт нашої держави. Як закон, “Руська Правда” діяла до татарської навали (1240р.) і, мабуть, і під час неї до 1363р., коли татар із України прогнав литовський князь Ольгерд. Він залишив Україні її віру, а також її закони – церковні і цивільні. Усі судові звичаї і артикули Ольгерд зібрав в одну книгу, писану українською мовою, і назвав її “Статутом князівства Литовського”.

У Литовському статуті містилися норми, що передбачали відповідальність за посягання на честь та гідність особи: “если бы кто оговором обвинил кого-нибудь и обвиняемый должен был бы подвергнуться бесчестью или смертной казни, или конфискации имени, или какому-либо другому наказанию, тогда тот, кто оговорит другого, но не представит доказательств, сам должен понести такое наказание” [5, с. 56]. Крім того, захист честі підлягав обов'язковому судовому розгляду.

Норма, яка передбачає відповідальність за посягання на честь та гідність, тобто “обиду”, розвивалася спільно з суспільством. Так, у “Судебниках” 1497 року, 1550 року, “Соборном Уложении” 1549 року, “Литовських статутах” і в інших законодавчих актах, сфера відповідальності за нанесену “обиду” значно розширювалася. У них виділялась не тільки проста “обида”, але й кваліфікована.

У вказаних вище правових витоках вперше намітився склад посадового злочину, а саме винесення неправильного рішення в результаті отримання хабара. У цьому випадку особи, що здійснювали суд, несли кримінальну відповідальність, яка поверталася на користь потерпілого. У якості прикладу слід навести положення “Судебника” 1550 року, ст.3 якого вказувала, що “который боярин, или дворецкий, или казначей, или дьяк в суде посул возмет и обвинит не по суду, а обыщется то в правду ... взяти истцов иск, а пошлини царя и великого князя, и езд, и правда, и пересуд, и коженое, и правой десяток, и железное взяти втрое, а в пене что государь укажет” [6, с. 97]. Викладене свідчить про те, що трьохкратна компенсація судових витрат направлялась не тільки для компенсації матеріаль-

них збитків, але і для компенсації моральних і фізичних страждань потерпілого, викликаних порушенням його прав, тобто незаконним судом.

У “Соборном уложенні” 1649 року приділялася велика увага захисту честі та гідності особи. Так, за образу судді наклепника чекало безчестя і тюрма. Крім того, “Соборное уложение” передбачало сувору дисципліну під час судових засідань, а порушників карали в’язницею: “А кого судьи велят поставити к суду и истцу и ответчику, став перед судьями искати и отвечать вежливо и смирно и не шумко, и перед судьями никаких невежливых слов не говорити и меж себя не бранитися. А будет перед судьями истец или ответчик меж себя побранятся, и кто кого из них обесчестит словом, за судейское бесчестие посадити в тюрьму на неделю” [5, с. 135].

Слід звернути увагу на ставлення до свідків у суді. Свідчення від свідків приймалися лише тоді, коли свідок мав бездоганну репутацію, свідчення від клятвopушників і тих, хто в суді признавався нечесною людиною, не приймалися, а лукаві люди засуджувались на смерть: “А буде кто к крестному целованию приступит в неправде, и такому лукавцу за лживое крестное целование учинить казнь смертная”.

Судочинство в Україні за часів існування Запорізької Січі та в епоху Гетьманщини з приводу гарантування гідності своїм суб’єктам особливих відмінностей не знало. Окремих законодавчих актів, які б регулювали питання кримінального процесу не було, покарання призначалися, як правило, на підставі “звичаєвого права” [7, с. 369], а, отже, з’ясувати собі право, що фактично діяло в другій половині XVII віку та в XVIII віці на Гетьманщині, можна тільки вивчаючи судову практику та ті норми, що на них покликалися сторони в судових справах. Гетьманське законодавство зазвичай формулювалось в універсалах, що видавалися з важливіших питань регулювання державної діяльності.

Кримінальний процес в Україні XVI – XVIII століть мав свої типові риси, але це були типові риси того періоду взагалі. Щодо обвинуваченого в кримінальній справі застосовувалося катування. Перш, ніж приступити до мук, злочинця старанно допитували на суді, й лише після безрезультатного допиту починалося катування. Отже, бачимо, що за таких умов говорити про повагу до гідності суб’єктів кримінально-процесуальної діяльності періоду Гетьманщини нам не доводиться.

Таким чином, як ми бачимо, до реформи 1864 року уся судова система будувалася на основі становості. Особливі судові органи існували для дворян, міських мешканців та селян, а також, крім того, виділялися й інші види. С.І. Вікторський звертає увагу на те, що станові суди відрізнялися меншим ступенем безпристрасності та єдності у своїй практичній діяльності, а навпаки – більшою безконтрольністю [8, с. 41]. У судовому процесі панували інквізиційні начала та теорія формальних доказів.

Глобальні зміни у правових системах усього світу не обійшли стороною і Російську імперію. У 1861 році було скасоване кріпосне право. Через три роки була

розпочата судова реформа. Так, у 1864 році були видані Судові статuti, які склалися з чотирьох законів, серед яких був новий Статут кримінального судочинства. Стаття 705 цього статуту передбачала можливість для чоловіка чи дружини обвинуваченої особи, її родичів по прямій лінії, висхідній чи низхідній, а також рідних братів та сестер усунути себе від свідчень, а якщо вони не захочуть скористатися цим правом, то повинні допитуватися без складання присяги [9, с. 120-125]. Отже, у цьому положенні ми бачимо “класичний приклад узгодження норм моралі та права, оскільки викривальні показання вступають у суперечність з неписаними моральними нормами взаємовідносин близьких людей” [10, с. 101].

Крім того, реформою 1864 року проголошувалися гласність, усність, безпосередність, вільна оцінка доказів, рівність усіх перед законом та судом, незмінність суддів, недоторканність особистості, презумпція невинуватості, право на захист, скасовувалася теорія формальних доказів, закріплювалася безпристрасність суддів і проголошувалося створення позастанового суду. вводилося підтримання прокурором обвинувачення в суді та був створений інститут присяжних повірників (адвокатури) тощо. Разом із цим, багато з перелічених положень залишалися декларативними, а спроби перетворення судочинства були непослідовними, мали незавершений характер та подеколи були пов’язані із спробами зберегти самодержавство.

Як видно з аналізу норм Статуту кримінального судочинства, у ньому були зроблені спроби до закріплення статусу людини і громадянина в незалежності від їх соціального походження та станової належності. Однак гідність особистості в її щирому розумінні все ж таки не цінувалася. Та цього й не могло бути, оскільки реформа проводилася у державі з абсолютистською формою правління, зі становим устроєм, у якій ззовні демократичний суд засновувався урядом Олександра II не стільки з метою вдосконалення судового порятку, скільки з метою збереження самодержавства [11, с. 245]. Про захист особистості, а також визнання та повагу до її гідності не могло й бути мови, оскільки були відсутні елементарні громадянські права та свободи. з яких виникає визнання гідності (цінності) особистості

Таким чином, до жовтневого перевороту 1917 року гідність мала яскраво виражений становий характер і виявлялася в тому, що називалося честю, з огляду на це люди оцінювалися диференційовано. Честь була прерогативою окремих станів, які володіли багатствами, певним соціальним статусом, були наближені до государя або інколи мали славу чи володіли іншими заслугами перед державою чи народом. І лише така честь охоронялася державою та забезпечувалася правосуддям. Особи не визнавалися рівними в моральному відношенні. тому суто людська гідність, яку людина здобувала з народження, залишалася у затінку. Інтереси держави завжди стояли вище інтересів особистості, суспільство жорстоко регламентувало поведінку особистості, а будь-яке ухилення від норми каралося разом із спонуканням людини до певних дій [12, с. 26-27].

Після жовтневої революції 1917 року у вітчизняному праві почали закладатися основи нового розуміння честі та гідності особистості. Так, вже у перших нормативних актах нової держави, зокрема в “Декларації прав трудящися и експлуатируемых народов”, були проголошені такі важливі принципи як ліквідація усіх станових, національних та релігійних привілеїв і обмежень [13, с. 14]. Наступною важливою подією в історії вітчизняного кримінально-процесуального законодавства слід вважати прийняття першого КПК УРСР 1923 року. У ньому знайшли відображення принципи рівності прав особи, гарантії обвинуваченого на захист, недоторканність та інші. Крім того, була встановлена заборона домагатися показань шляхом насильства, погроз та інших подібних заходів. Заборонялося провадження лідчих дій (обшуків, виїмок, оглядів та освідувань) у нічний час, крім невідкладних випадків.

В Основах кримінального судочинства від 31 жовтня 1924 року з’явилися нові положення, присвячені правам особи: можливість перегляду вироків суду, забезпечення інтересів гласності судочинства тощо. Разом із цим практика судової діяльності того періоду показувала, що під час визначення міри покарання враховувалося соціальне положення підсудного, а вості покарань застосовувалися позбавлення політичних прав, оголошення ворогом народу, розстріл та інші. Причому, в період військового комунізму ці заходи застосовувалися також і в позасудовому порядку.

Тенденція демократизації кримінального судочинства яскраво виразилася у прийнятій у 1936 році Конституції СРСР, яка, спираючись на досягнення кримінально-процесуального законодавства, закріпила на конституційному рівні принципи забезпечення обвинуваченому права на захист, недоторканності особистості, недоторканності житла, таємниці листування та інші.

К середині 50-х років виникла гостра потреба проведення нової кодифікації кримінально-процесуального законодавства. Становлення СРСР на світовій арені як однієї з лідируючих держав після перемоги у другій світовій війні, вступ до ООН, підтримка Загальної Декларації прав людини – все це вимагало визнання основних демократичних звершень, які б визначали права людини у національному законодавстві.

Прийняття 25 грудня 1958 року Основ кримінального судочинства Союзу РСР та союзних республік знаменувало собою новий етап в демократизації кримінального процесу. Так, зміна ставлення до людей у дусі Загальної декларації прав людини, а також певна гуманізація суспільного життя потягли за собою також зміну ставлення до суб’єктів кримінального судочинства. В Основах були суттєво розширені права учас-

ників процесу. Положення Основ 1958 року знайшли своє відображення і були конкретизовані у прийнятому 28 грудня 1960 року Кримінально-процесуальному кодексі УРСР, який, у свою чергу, передбачав і додаткові гарантії захисту гідності особистості. Так, обвинувачений отримав право заперечувати проти припинення щодо нього кримінальної справи по амністії або сплину строків давності, якщо він вважав себе невинуватим. Крім того, законодавчо була встановлена заборона на включення у виправдувальний вирок формувань, які б ставили під сумнів невинуватість виправданої особи.

Наприкінці минулого століття в нашій державі, тоді ще – СРСР, почалися процеси перебудови, були проголошені гласність та плюралізм думок. Суспільство почало усвідомлювати, що права і свободи, проголошені у тодішній Конституції є лише декларативними, що прогрес суспільства є неможливим без принципової зміни становища особистості, що є необхідним проведення реформ у всіх сферах суспільного життя, у тому числі – реформи судової системи. У той же час, гласність сприяла впливу на внутрішнє законодавство міжнародно-правових актів з прав людини, у яких проголошувалося визнання гідності особистості та пріоритетності її прав і свобод.

Невдовзі визнання пріоритетності цінності будь-якої людини, її прав і свобод було закріплено в Конституції України 1996 року, у ст.3 якої проголошено, що “Людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю”.

Отже, з урахуванням викладеного вище можна сформулювати наступні **висновки**. На сьогодні ідея гідності особи займає провідне становище в умовах демократичних перетворень, на шляху побудови правової держави, виражаючи загальну та фундаментальну закономірність сучасного громадянського суспільства щодо соціальної цінності кожного його члена. Усе це наперед визначає особливий правовий статус гідності особи відносно системи права. З аналізу ж чинного законодавства України видно, що ідеєю людської гідності пронизані правові норми усіх галузей права, базисом яких є Конституція. Повертаючись же до кримінально-процесуального аспекту цього питання, слід зазначити, що ідея людської гідності не повною мірою відбивається в принципах кримінального судочинства, багато з яких нею пронизані та спрямовані на втілення її в життя. Але, незважаючи на це, вважаємо, що перелік кримінально-процесуальних принципів потребує доповнення за рахунок того, що ідея поважного ставлення до людської гідності з урахуванням її багатогранного й усеосяжного характеру повинна самостійно виступати як окремий правовий принцип.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Марогулова И.Л. Защита чести и достоинства личности. – М.: Правовое просвещение, 1998. – 128 с.
2. Розин Н.Н. Об оскорблении чести. Уголовно-юридическое исследование. – Томск, 1907. – 115 с.
3. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 703 с.

4. Карамзин Н.М. История государства Российского. В 3-х кн. – Кн.1. – СПб: Кристалл, 2000. – 715 с.
5. Хрестоматия по истории государства и права СССР (Дооктябрьский период) / Т.Е.Новицкая, В.П.Портков, Н.А.Семидеркин и др. – М.: Юрид.лит., 1990. – 480 с.
6. Российское законодательство X-XX веков: В 10 т. – М.: Юрид. лит., 1984. – Т.1. Законодательство Древней Руси. – 430 с.
7. Михайленко П.П. Кримінальне право, кримінальний процес та кримінологія України (статті, доповіді, рецензії). У 3-х томах. – К.: Генеза, 1999. – 944 с.
8. Викторский С.И. Русский уголовный процесс. – М.: Городец, 1997. – 448 с.
9. Российское законодательство: проблемы и перспективы. – М.: Основы, 1995. – 592 с.
10. Москалькова Т.Н. Этика уголовно-процессуального доказывания (стадия предварительного расследования). – М.: Спарк, 1996. – 125 с.
11. Немыгина М.В. Суд в России. Вторая половина XIX – начало XX века. – Саратов: СЮИ МВД, 1999. – 256 с.
12. Дворянкина Т.С. Уважение чести и достоинства личности как нравственная основа судебного разбирательства: Дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2006. – 184 с.
13. Хрестоматия по истории отечественного государства и права: Послеоктябрьский период / Под ред. О.И.Чистякова. – М., 1994. – 524 с.